

ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ У ВИВЧЕННІ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН ТА ДЕЯКІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ СХЕМИ

Вивчення процесу етногенезу та ранньої історії слов'ян вимагає інтердисциплінарних досліджень, використання писемних, лінгвістичних, археологічних, антропологічних та інших джерел, які взаємодоповнюють одне одного і, головне, контролюють. Кожна з цих дисциплін має свою специфіку, свою методику, а разом і певні межі можливостей і засобів, якими вона володіє. Так, писемні джерела, що стосуються найдавнішої історії слов'ян в цілому і слов'янських народів зокрема, переважно фрагментарні і часто невиразні, мовні явища важко, а здебільшого неможливо продатувати, археологічні культури піддаються зазвичай хронологічним і територіальним визначенням, але вони не завжди відповідають етнічним спільнотам. Без зіставлення їх з писемними або мовними даними вони самі по собі не можуть визначити конкретного етносу. Свої особливості і від'ємності має історична антропологія.

Все це значною мірою обмежує дослідників кожної окремої науки у вивченні етногенетичних процесів загалом та етногенезу і культурогенезу слов'ян зокрема, і вимагає комплексного міждисциплінарного підходу до їх вирішення. Теоретичні побудови, основані на джерелах лише однієї із згаданих дисциплін, нерідко призводять до хибних уявлень про реальні історичні процеси і явища.

Виходячи з цих принципів, ми не можемо не згадати і беззастережно погодитись з методологічними основами О. Й. Пріцака, викладеними у його фундаментальній і загалом корисній праці “Походження Русі” (К. 1997 р., видання англійською мовою 1981 р.)

Він вважає, що “...історія починається з писемних джерел..., лінгвістика та археологія, хоч і можуть допомогти при виявленні певних фактів і ситуацій...”, але “археологію без писемних джерел не можна вважати передісторією...”

“...лише історично свідомий народ здатний принести історію на території, де такої свідомості не існує...”

“...погано організованим язичницьким неписьменним селянським громадам Східної Європи у VIII–X ст. було неможливо створити державу..., яка ...є однією з найвизначніших ідей і найвищих досягнень розвинутої урбаністичної цивілізації”.

Звідси робиться висновок про потребу звільнитися від емоційних доказів про “...спроможність слов'янських народів створити державу”¹.

Вважаючи дискусії норманістів та антинорманістів безплідними, О. Пріцак свою, за його висловом “нову”, “незалежну”, концепцію про заснування Київської держави та принесення самої назви “Русь” зв'язує з Рутено-фризько-норманською торговельною компанією, що сформувалася в Галії під назвою “Русь”. Опираючись на Баварського географа (джерело IX ст.), цей етнонім виводиться О. Пріцаком від Родезу (Рутенії), що знаходиться у південній частині Центральної Франції.

У зв'язку з вищевикладеним погодимось, що державотворчі процеси дійсно складні і багатолінійні. Але утворення державних структур, навіть за сприяння зовнішніх факторів, можливе лише при умові, що саме суспільство вже досягло відповідного економічно-соціального і культурного рівня і було готове до цього. А рівень економічного, соціального і культурного розвитку будь-яких етнічних груп, у тому числі і слов'янських, на наш погляд, сьогодні найкраще визначається за археологічними джерелами, які Омелян Йосипович не хоче визнати не тільки історичними, але й протоісторичними. З Літопису відомо, що Рюрику у північно-східних Приволзьких регіонах, куди його запросили слов'янські племена кривичів і словен та фінські племена чудь і весь, не вдалося створити державних структур, до яких це населення ще не було готове. Опираючись на військові варязькі дружини, він фактично обмежився підкоренням племен і збором данини. Лише його сподвижники (Олег) та нащадки, що перебралися на Дніпро, до Києва, знайшли тут середовище, підготовлене для утворення державного організму. І саме за археологічними матеріалами встановлено, що рівень соціально-економічного розвитку південно-східних племінних груп був вищий у порівнянні з північно-східними, які освоювали нові землі, заселені ще більше відсталим населенням угро-фіннів. Все це дозволяє вважати, що в утворенні

держави Київська Русь брали участь два фактори: внутрішній – сам народ, і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами. Їх повнокровне вивчення і висвітлення на сьогоднішньому рівні знань немислиме без археології, лінгвістики, антропології та інших дисциплін.

Разом з тим слід визнати, що етноісторичний процес будь-якого народу, в тому числі європейського, слов'янського, конкретно українського, не можна звести до простого біологічного відтворення поколінь одного етносу. Вже від самого початку свого зародження українці були частиною слов'янства, як їхні предки – частиною індоєвропейського світу, їх розвиток проходив у безпосередніх контактах і взаємовпливах із сусідніми, такими ж етноісторичними спільнотами. Поруч із процесами диференціації та виділення окремих етнічних груп і народів мали місце процеси інтеграції, коли в результаті змішування різних етнічних груп утворювались нові народи. Ця закономірність притаманна, в першу чергу, тим слов'янським групам, які в процесі розселення осідали на чужих територіях з субстратним населенням.

Усі ці процеси суворо регламентовані, прив'язані до певних природних та географічних зон і визначені часом. Тобто зародження слов'янських народів відбувалось у рамках певних географічних регіонів, певного етносоціального та етнокультурного середовища і на певному історичному етапі. Етноісторична схема, розроблена лінгвістами, істориками-медієвістами, археологами, зведена до декількох ієрархічно-історичних етапів: індоєвропейці або староевропейці, германо-балто-слов'яни, праслов'яни, слов'яни, слов'янські народи. Кожна з цих етноісторичних категорій повинна була пройти довгий історичний шлях через своє зародження та розвиток до утворення нових етносоціальних спільнот, які б усвідомили свою етнокультурну відокремленість. Зрозуміло, що це зайняло століття і тисячоліття. При цьому формування кожного європейського етносу відбувалось у конкретних історичних умовах, які в різних регіонах Європи мали свої особливості, залежно від географічного, етнокультурного та природного середовища. Наприклад, найбільш сприятливою для етносоціального та культурного розвитку в Європі була Середземноморська зона. Там з'являються перші європейські народи, перші європейські цивілізації.

Звідси випливає, що ми не можемо довільно встановити час виникнення слов'янських народів, наприклад, палеоліт чи енеоліт. Вони, в тому числі й український народ, не могли утворитись раніше, поки їхні предки не пройшли визначені історичні стадії свого розвитку.

Певна частина українського суспільства дещо болісно сприймає тезу про зародження слов'янських народів та українців зокрема, у ранньосередньовічний час, хоч тоді народжується переважна більшість європейських народів, їм видається це значним припізненням. Один із учасників українознавчої конференції, на протигагу викладеним тезам, назвав палеолітичну стоянку Королеве на Закарпатті, якій близько мільйона років. Хіба то не наші предки? І справді, ця шельська стоянка, як і аналогічні нижньопалеолітичні стоянки Причорномор'я і Криму та муст'єрські на Середньому Дністрі, відкривають історію наших земель, історію України, бо вони вказують на появу тут людини в прадавні часи, в дольодовиковий період. Але це ще не етнічна історія українського, слов'янського чи навіть праслов'янського етносу, до якого від Королево пройшли тисячоліття. За цей час тут безліч разів змінювалося населення. Відомо, що коли в кінці першої половини I тис. н. е. на південні схили Карпат, де відкрита стоянка Королеве, прийшли слов'яни, вони застали там фракійське населення, германців та незначні групи кельтів. Так чий предки люди з Королевого? Цього просто на сьогоднішньому рівні знань неможливо встановити.

Я б не згадував цього епізоду, коли б його не підхопила кореспондентка газети “Хрещатик”, яка переконувала своїх читачів, що саме з Королевого треба починати український етнос. Таких статей і телерадіопередач безліч. Але відомі й інші приклади.

Відомий англійський теоретик історії А. Дж. Тойнбі, вивчаючи світові цивілізації та їх роль у всесвітній історії за принципом “виклик-відгук”, вважає, що адекватність відповіді на виклик зумовлює і стимул, і процес історичного розвитку. Слабкість або неможливість адекватної відповіді на виклик, що характерно для “недорозвинених”, “недоношених”, “загальмованих” “нежиттездатних” цивілізацій, призводить до їх занепаду. Відсутність виклику і позитивних впливів розвинутих цивілізацій (наприклад античності) на варварські суспільства означає відсутність стимулів, а це зумовлює їх інертність і застій. Саме такими А. Дж. Тойнбі вважає слов'ян. Він знає останніх лише за писемними джерелами. Це, на нашу думку, суттєво знижує результативність його окремих досліджень та об'єктивність оцінок. Обмеженість та невиразність

багатьох античних писемних джерел без доповнення їх даними інших наук, в тому числі археології, обмежує можливості історіософічних підходів до вивчення історичних явищ, в нашому випадку давньої історії слов'ян.

А. Дж. Тойнбі уявляє собі слов'ян як невелику групу племен, що "...оселилася на прип'ятських болотах, коли ці землі вивільнилися з-під льодовика, який відступив на північ Європи. Тут вони жили примітивним варварським життям сотні й сотні років, і коли тевтонський рух племен покінчив з тривалою еллінською драмою, яку започаткували племена ахейців, слов'яни ще залишилися там, де вони й були"².

Слов'ян за А. Дж. Тойнбі вивели з прип'ятських боліт (за його термінологією "випхали") пастухи-авари, яким вони були потрібні як хлібороби для обробітку нив навколо угорської рівнини, яку вони освоїли, взявши участь у "тевтонських (германських) ігрищах зруйнування та грабунку Римської імперії"³. Для аварів слов'яни, на думку А. Дж. Тойнбі, були лише стадами робочої худоби, із землеробськими навичками, чужими для пастухів-аварів. Під враженням уривчастих повідомлень хроніки VII ст., відомої під ім'ям Фредегара, де змальоване тяжке і принизливе життя слов'ян в умовах аваро-слов'янських війн та аваро-слов'янської неволі, А. Дж. Тойнбі саме таким уявляє собі "...сценарій, за яким почався ...запізнілий і принизливий дебют слов'ян в історії"⁴.

Коли б А. Дж. Тойнбі звернувся ще і до лінгвістичної та археологічної літератури, то переконався б у тому, що шлях слов'ян на історичну арену дещо складніший, не такий пізній і "принизливий".

По-перше, за дослідженнями лінгвістів все прип'ятське Полісся вкрите балтськими гідронімами, які передують як слов'янській гідро- і топонімії, так і слов'янським археологічним культурам⁵. Ряд вчених-славістів взагалі виключає верхнє Подніпров'я раннього середньовіччя з історії слов'ян⁶. По-друге, з кінця II по IV ст. включно Волинь займають поселення і могили вельбарської культури готів, а носії слов'янської зарубинецької культури, які на межі ер посунули тут балтів, під натиском готів та гепідів відходять на верхній Дністер, Південний Буг і доходять до Буджацького степу в Молдавії. Їхні археологічні пам'ятки представляють слов'янську частину багатоетнічної черняхівської культури, або в Молдавії виділені в окрему етулійську групу. Вони корелюються з найбільш архаїчними слов'янськими гідронімами, які І. Удольф поміщає у верхів'ях Пруту, на середньому і верхньому Подністров'ї та Посянні⁷. Відомий сучасний німецький лінгвіст І. Удольф схильний саме цей регіон визнати прабатьківщиною слов'ян. Не буде зайвим пригадати, що саме в цьому регіоні відкриті добре датовані найбільші ранні слов'янські пам'ятки празько-корчацької культури кінця IV–V ст.⁸ Вони свідчать, що задовго до аварів слов'яни-венеди жили в окремих районах межиріччя Дністра та Дунаю.

Інші приклади. Дослідникам давніх слов'ян відома карта видатного польського історика-медієвіста Г. Ловм'янського під назвою "Слов'яни близько середини VI ст. н. е. згідно тогочасних джерел", вміщена у другому томі його багатотомної праці "Poczatki Polski". Вона складена на основі глибокого аналізу всіх доступних авторів писемних даних, зокрема Йордана⁹. На цій карті група склавів розміщена між Дунаєм і Дністром. Якщо зіставимо цю карту із картами слов'янських археологічних культур, племінна належність яких визначена саме за писемними джерелами, то побачимо, що поселення і могили склавів, представлені празько-корчацькою культурою V–VII ст. н. е., виходять далеко за межі, поставлені Йорданом і Г. Ловм'янським. Зокрема, північна межа склавів, обмежена за Г. Ловм'янським Дністром, пересувається на Прип'ять. Склавіни займали все правобережжя середнього і верхнього Дністра, а також Волинь до середнього Дніпра, включаючи сьогоднішній Київ. Причому датування їхніх пам'яток починається V ст. і має своє культурне підґрунтя, тоді як на середньому і верхньому Дунаї вони з'являються лише в другій половині VI ст. в результаті розселення із північного Прикарпаття.

Археологія доповнила і уточнила концепцію М. Грушевського, побудовану на писемних джерелах, відносно предків українського народу. Базуючись на даних Йордана і Прокопія, за якими "...незліченні племена антів" жили на північ від болгар-утігурів "...між Дніпром і Дністром, що віддалені від себе...на відстань багатьох переходів". Видатний український історик М. Грушевський вважав лише антів предками українського народу¹⁰. Картографування пам'яток пеньківської культури V–VII ст., що належали антам, та синхронної їм празько-корчацької культури, залишених склавінами, і встановлення їх територіальних стосунків дозволило

доповнити можливих предків українців і тією частиною склавів, що жила на північ від Карпат на всій Правобережній Україні. В часи М. Грушевського ці пам'ятки і культури ще не були відомі, їх вивчення після Другої світової війни відкрило нові горизонти у вирішенні складної проблеми становлення слов'янських народів. Ранньосередньовічні слов'янські старожитності V–VII ст. настільки самобутні, що виразно виокремлюють слов'ян серед неслов'янських сусідів, набагато посилюють можливості встановлення їх диференціації, а у зіставленні з писемними джерелами дозволяють уточнити і набагато розширити регіони проживання та розселення слов'янських племінних груп, що лежить в основі формування сучасних слов'янських народів.

Виходячи з археологічних джерел, витоки культур предків українців слід шукати не тільки в пеньківських старожитностях Подніпров'я, що належали антам, а й у празько-корчацьких на території Прикарпаття та Волині, де відкриті численні пам'ятки склавів. Зараз встановлено, що старожитності склавів стали підосною всіх східнослов'янських племен межиріччя Дніпра, Дністра і верхньої Вісли (райковецька культура) та в інтеграції з пеньківськими пам'ятками антів – лівобережної волинцівсько-роменської культури, що належала сіверянам. Усе це й визначає місце склавів у тих історичних процесах, які призвели до зародження етнокультурної і мовної спільності, що в кінцевому своєму розвитку стає предком українського народу. Пам'ятки празько-корчацької культури, які в кінці VI–VII ст. займають лівобережне, а у верхів'ях Дунаю і правобережне Подунав'я, лежать в основі старожитностей словаків, морав'ян і чехів. Тобто, в кінці VI–VIII ст. празько-корчацька культура поширилась із Північного Прикарпаття у Придунав'я і саме вона, її пам'ятки – поселення і могильники – засвідчують, що предки українців, словаків, морав'ян і чехів в цей період, а саме на зорі свого самоусвідомлення, мали одну і ту ж культуру. Правда, ні українці, ні чехи, ні словаки не претендують на роль старшого брата.

Існують приклади, коли писемні джерела допомагають встановити історичні реалії. До них належить проблема Русів, яких археологи та окремі, зокрема російські лінгвісти, шукають у Причорномор'ї і на середньому Дніпрі в сармато-слов'янському середовищі. На нашу думку, Літопис, Договори київських князів Рюриковичів з Візантією, Бертинські анали та інші писемні візантійські та арабські джерела сприяють виправленню цього становища, що має місце в ранньосередньовічній історії східних слов'ян. Вони достатньо виразно свідчать, що Київські князі з династії Рюриковичів за своїм походженням нормани, і саме вони в IX ст. принесли в Київ назву “Русь”, що стала офіційною назвою очоленої ними східнослов'янської імперії Київська Русь 11.

Можна було б навести ще ряд прикладів, які беззастережно свідчать, що складні проблеми етногенезу і ранньої історії взагалі, а в нашому випадку походження і давньої історії слов'ян і слов'янських народів, можуть бути успішно розв'язані лише при уважному вивченні і зіставленні усіх можливих джерел, зокрема писемних, археологічних, лінгвістичних та інших. Зрозуміло, що пошуки найраціональніших методичних підходів до кожного із них завжди мають бути в центрі уваги дослідників. Разом з тим довільна інтерпретація джерел на догоду політичним амбіціям ніколи не приводить до встановлення істини.

Проблема полягає в тому, що нас намагаються “прив'язати”, буквально “причепити” до інших (сусідніх) народів, переконати нас і світову громадськість в тому, що ми їхня менша чи молодша частина, відмовляючи українському народові в самобутності його етнічного та історичного розвитку. Щоб вкластись у рамки дозволеного обсягу статті, не стану аналізувати всю ту велику лінгвістичну та історичну літературу, зокрема російську, де розглядається ця проблема. Скажу лише, що вона просякнута імперіоцентризмом. Ми вже розглянули основні праці з цього питання в роботі “Давні слов'яни” (Київ, 1998). Але як приклад назву одну колективну монографію, видану московським Інститутом слов'янознавства та балканістики в 1982 р. під назвою “Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья”. Вона претендує на об'єктивність. Тут розглядається питання розвитку етнічної самосвідомості всіх західнослов'янських та південнослов'янських народів, навіть, полабських слов'ян. Кожному з них присвячені окремі розділи праці. Лише три східнослов'янські народи описані в одному розділі під назвою “Формирование этнического самосознания древнерусской народности по памятникам древнерусской письменности X–XII вв.” Автори цього розділу А. І. Рогов та Б. Н. Флоря “доводять” існування давньоруської народності через утворення “Руської землі”. Для них Русь – це давній етнонім іранського походження, що в Середньому Подніпров'ї вже з раннього середньовіччя визначав східнослов'янське надплемінне політичне утворення. Поглинувши всі інші східнослов'янські племена, воно, на їхню думку, в період державності привело до виникнення

єдиної давньоруської народності. Роботи, в яких це утворення трактується як зародження української державності, зрозуміло, не згадуються. Повністю замовчувані праці, в яких, згідно з Літописом, назву “Русь” до Києва принесла династія князів Рюриковичів.

У 1999 р. в Москві вийшла монографія В. В. Сєдова “Древнерусская народность”. Тут вже не через сарматський рід росомонів і через “Руську землю”, як у Б. О. Рибаківа, доводиться існування давньоруської народності, а вводиться ще одна проміжна ланка – “Русский Каганат”. Він, на думку автора згаданої монографії, у VII–VIII ст. знаходився на Лівобережжі Дніпра між Хозарією та плем’ям полян. Підстава: писемне джерело – журнал спостережень франкського уряду за етногеографічною ситуацією у Північному Подунав’ї, відомий у літературі як “Опис міст і областей Північного Дунаю”, іменованій “Баварським Географом”. Це, правда, заперечує Літопис, який поселяє в тому регіоні сіверян, що сіли “на Десні і по Сейму, і по Сулі і назвалися Сіверянами”, але це автора не бентежить¹². Сіверяни, як відомо, представлені волинцівсько-роменською культурою, яка виникла на основі місцевих пам’яток попередньої пенківської культури, в інтеграції з правобережними старожитностями прасько-корчацької культури. Їх типологічний зв’язок фундаментально доведений українськими та російськими археологами.

За В. Сєдовим, волинцівську культуру створило не населення Подніпров’я, а вихідці із самарського Поволжя – носії іменьківської культури, відкритої там в останні десятиліття минулого віку. Про це, на його думку, свідчить наявність в обох згаданих культурах незначної кількості високоякісного гончарного посуду¹³. Ця натяжка зроблена свідомо, бо загальновідомо, що цей посуд і на волинцівські поселення, і на іменьківські потрапив із Хозарії. Він і визначає етнос хозарів та їх торгово-економічні зв’язки із сіверянами, а не “Русский Каганат”.

Ще М. Погодін у XIX ст. писав, що Лівобережжя Дніпра займали до татарської навали предки росіян, яких після татарської навали замінили галичани, що прийшли сюди із західних областей України. Ця концепція була повністю розкритикована і спростована українськими вченими М. Максимовичем, М. Костомаровим, В. Антоновичем і М. Грушевським. Сьогодні у світлі нових, зокрема археологічних джерел, вона не може бути реанімована.

Київ.

1. Прицак О. Й. Походження Русі. – К., 1997.
2. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії (скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Соммервела. Т. 1 / в перекладі В. Шовкуна. – Київ, Основи. – С. 158.
3. Там же – С. 158.
4. Там же. – С. 159.
5. Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лигвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М. 1962.
6. Русакова И. П. Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976. – С. 195–199.
7. Udolph I. Zum Stand der Diskussijn um die Urrhemat der Slaven // Beitrage zur Namenforschung № 7–14, 1979. – S. 1–23.
8. Баран. В. Д. Давні слов’яни. – К., 1998. – С. 193–198.
9. Lowmiansky H. Poczatki Polski. – Warszawa, 1964. – S. 302.
10. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1904. – С. 1–211.

11. Літопис Руський (за Іпатіївським списком). – К., 1989. (у перекладі М. Махновця)
12. Там же. – С. 3.
13. Седов В. В. Древнерусская народность. – М. 1999.

ІНФОРМЕ